

Jerzy Zdzisław Holzer

Bilans demograficzny Polski dla okresu 1939-1945

Profesor Czesław Madajczyk zwrócił się do mnie z propozycją przedstawienia informacji o tym, co demografowie zrobili w celu określenia bilansu demograficznego Polski dla okresu 1939-1945. W 1960 r. wraz z doc. Adamem Józefowiczem opublikowaliśmy pracę *Dynamika zaludnienia ziem polskich 1870-1858*¹, której podstawowe założenia omówię poniżej.

Jako przewodniczący Komitetu Nauk Demograficznych PAN zwróciłem się w 1990 r. do przedstawicieli Sekcji Demografii Historycznej KND PAN z prośbą, by przystąpili do prac nad dokładnym rozliczeniem demograficznym okresu 1939-1945, pojawiło się bowiem wiele źródeł informacji wcześniej niedostępnych. Niestety, ośrodki badawcze, częściowo z powodu braku funduszy, nie mogły dotychczas podjąć tej inicjatywy. Tematyka ta nadal więc oczekuje na swego autora. „Studia Demograficzne”, organ Komitetu Nauk Demograficznych PAN, publikowały przyczynki ułatwiające zweryfikowanie ocen omawianych tu przemian demograficznych².

Opracowanie *Dynamika zaludnienia ziem polskich 1875-1958* miało za zadanie pokazać specyfikę zmian dynamiki zaludnienia ziem polskich, które nastąpiły do 1945 r., w dłuższej perspektywie historycznej. W powojennych analizach, w szczególności publikowanych przez GUS, odnoszono się najwyżej do danych spisu ludności z 1931 r. Dla demografów zaś istotne jest obserwowanie ewolucji dzietności i umieralności w okresie związanym co najmniej ze średnią długością życia jednej generacji (60-80 lat).

Pisaliśmy wówczas: „Na przełomie ostatniego ćwierćwiecza XIX wieku i początku XX wieku zaczynają występować na ziemiach polskich dwa niezmiernie charakterystyczne zjawiska, a mianowicie: depresja przyrostu naturalnego i masowe wychodźstwo, które z różną intensywnością zachodziły w całym okresie poprzedzającym powojenne 15-lecie. Nie ulega wątpliwości, że ich działanie zaciążyło na sytuacji ludnościowej, którą zastaliśmy w naszym kraju w 1945 r.”

Wybór momentu odniesienia w badaniach ludnościowych ma znaczenie nie tylko metodyczne. Oparcie porównawczego bilansu demograficznego Polski z dwu różnych okresów społeczno-gos-

¹ J. Z. Holzer, A. Józefowicz, *Dynamika zaludnienia ziem polskich 1870-1958*, „Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego” 1960, nr 4.

² Zob. zwłaszcza K. Piesowicz, *Ważniejsze zmiany w zaludnieniu ziem polskich w czasie II wojny światowej*, „Studia Demograficzne” 1988, nr 3 (93); tenże, *Wielkie ruchy migracyjne w latach 1945 - 1950. Część I*, „Studia Demograficzne” 1988, nr 4 (94); część II, tamże, 1989, nr 2 (96)

podarczych na bazie stosunków z lat trzydziestych prowadzi, naszym zdaniem, do zniwelowania różnic, które w zestawieniu długookresowym znacznie zyskują na wyrazistości.

Decydując się z przytoczonych wyżej względów na przeprowadzenie porównań długookresowych, autorzy mieli do wyboru dwie odległe daty: rok 1870 i 1895, dla tych lat istnieją bowiem mniej więcej pełne informacje o zaludnieniu ziem polskich. Rok 1895 — data najbliższa spisom ludności przeprowadzonym w okresie rozbiorowym (następne przeprowadzono w byłym zaborze rosyjskim 9 lutego 1897 r., austriackim 31 grudnia 1900 r. i pruskim — 2 grudnia 1895 i 1 grudnia 1900 r.) — prof. S. Szulc przyjął za punkt wyjścia w swej pracy zatytułowanej *Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895-1935*. Ta cenna monografia, nie mająca sobie równej po dziś dzień, dostarczyła, rzecz jasna, więcej wiarygodnych i uporządkowanych informacji, które przemawiają za przyjęciem tej właśnie daty jako najważniejszego punktu odniesienia. Ponieważ jednak naszym zamiarem było przeprowadzenie szacunku przyrostu rzeczywistego ludności, należało uwzględnić genezę gwałtownego exodusu ludności polskiej wiążącego się z rozpowszechnianiem stosunków pouwłaszczeniowych, który przypada na okres wcześniejszy. Okoliczność ta wydała się nam dostatecznie istotna, aby za punkt wyjścia dla obliczeń bilansu demograficznego ziem polskich przyjąć rok 1870.

Odrębnym zagadnieniem, które wymaga wyjaśnienia w związku z omawianą kwestią, jest ściśle określenie przedmiotu takiego porównania.

Polska, jak wiadomo, znalazła się wśród tych państw europejskich, które w ciągu krótkiego stosunkowo okresu kilkakrotnie zmieniały terytorium, a w jeszcze większej mierze skład etniczny ludności. Niezwykle silny wpływ na stan i strukturę zaludnienia wywarły ponadto skutki kolejnych wojen toczonych na naszych ziemiach.

Zrozumiałą konsekwencją takiego stanu rzeczy jest, że im dalej sięgać będą nasze porównania, tym mniej podobnych zbiorowości będą one dotyczyć. Każde porównanie stosunków ludnościowych w Polsce, sięgające chociażby tylko do lat trzydziestych XX w., musi wyraźnie ustalić, jakiego obszaru zaludnienia dotyczy. Teoretycznie rzecz biorąc, istnieją dwa rozwiązania: pierwsze polega na przeliczeniu ludności według wybranej cechy (terytorium lub narodowość) w porównywalnych warunkach, drugie zaś sprowadza się do zestawienia zaludnienia ziem polskich w każdorazowych granicach państwa i każdorazowym składzie etnicznym. Żadne z nich nie jest oczywiście „gorsze” ani „lepsze” od drugiego, każde może dać poprawną odpowiedź w sobie właściwych granicach: pierwsze na pytanie o zmiany ludności polskiej *sensu stricto*, a drugie na pytanie o zmiany ludności polskiej *sensu largo* albo inaczej mówiąc — zaludnienia na ziemiach polskich. Kierunek zmian terytorialnych i narodowościowych na ziemiach polskich — od okresu rozbiorowego poczynając i na 1945 r. kończąc — był w pewnym sensie jednoznaczny i zmierzał zdecydowanie do uformowania jednolitego etnicznie organizmu państwowego. Konsekwencją tego stwierdzenia jest fakt, że skala zmian demograficznych obliczanych na drodze porównania stanów zaludnienia ogólnego jest z natury rzeczy większa niż w przypadku porównania stanów ludności narodowości polskiej.

Względy natury praktycznej przesądziły zatem o charakterze przedmiotu porównań ludnościowych w naszym opracowaniu; oceniono w nim liczbę ludności w każdorazowych granicach państwa. W związku z tym zarówno stan, jak i ruch naturalny i wędrowny rozpatrywano dla lat 1870-1944 w granicach terytorialnych z 1938 r., a dla lat 1945-1958 — w granicach terytorialnych z 1945 r. Od tej zasady uczyniono odstępstwo, które pod pewnym względem zmniejsza różnicę, jaka mogłaby zaistnieć między oboma wariantami dynamicznymi porównań ludnościowych. Szacując stan ludności w 1945 r., autorzy celowo pominęli ludność niemiecką zamieszkałą w tym czasie na terenie Ziemi Odzyskanych, a repatriowaną następnie z Polski w latach 1946-1950, oraz

optujących na rzecz Polski. (Podobnie postąpił S. Szulc obliczając skutki demograficzne II wojny światowej na ziemiach polskich)³. Zmniejszając w ten sposób stan zaludnienia w 1945 r., pomniejszono również konsekwentnie wielkość repatriacji mniejszości narodowych z Polski w okresie powojennym, ograniczając ją w przypadku ludności niemieckiej tylko do Niemców zamieszkujących w 1945 r. terytorium tzw. Ziem Dawnych. (Jest bardzo prawdopodobne, że w liczbie tej mieszczą się również w jakiejś mierze koloniści niemieccy osadzeni przez okupanta na terenie byłej Generalnej Gubernii w latach 1939-1944.) Z drugiej strony przyrost rzeczywisty w tym okresie powiększono o ludność, która optowała na rzecz Polski. Dzięki temu porównanie zaludnienia przed II wojną światową i po jej zakończeniu, mimo iż nadal dotyczy odmiennych obszarów terytorialnych, zawiera przecież mniejsze zróżnicowanie etniczne, niż gdyby je oprzeć ściśle na danych o stanach ludności w latach 1939-1946⁴.

Dla naszych rozważań oszacowaliśmy stan ludności na koniec 1939 r. w granicach przedwojennych na poziomie 35,1 mln mieszkańców. Liczbę mieszkańców Polski z 1939 r. obecną w nowych granicach państwa w momencie zakończenia II wojny (dla uproszczenia przyjęliśmy stan z końca 1944 r.) oszacowano natomiast na 19,0 mln. Szacunek liczby ludności w 1939 r. oparto na wynikach spisu z 1931 r., danych GUS o ruchu naturalnym i migracyjnym za lata 1932-1938 oraz na własnych szacunkach brakujących składników.

Punktem wyjścia do oszacowania liczby mieszkańców Polski z 1939 r. obecnych w nowych granicach państwa 31 grudnia 1945 r. był stan ludności podany w sumarycznym spisie z 14 lutego 1946 r. Od tego stanu odjęliśmy ludność niemiecką z Ziem Odzyskanych oraz optujących na rzecz Polski. Uzyskaną wielkość określono jako liczbę mieszkańców Polski z 1939 r. obecnych w nowych granicach państwa w momencie sumarycznego spisu ludności. Następnie odjęliśmy przyrost naturalny za okres 1 stycznia 1945 — 14 lutego 1946 oraz liczbę repatriantów i reemigrantów do Polski w tym samym okresie oraz dodaliśmy repatriantów z Polski do byłego ZSSR za ten sam okres.

W pracy tej opieraliśmy się na oficjalnych danych statystycznych publikowanych przez GUS. Dziś nie ma wątpliwości, że niektóre wielkości należy zweryfikować wykorzystując dostępne już źródła. Przede wszystkim szczegółowym weryfikacjom powinny być poddane straty wywołane wojną i terrorem okupanta, podobnie jak szacunki strat spowodowanych przesiedleniami i eksterminacją ludności polskiej na ziemiach przejętych przez byłe ZSRR.

W naszym przekonaniu liczby ludności oszacowane na koniec 1939 r. i na początek 1945 nie powinny się istotnie różnić od tych, które zostaną podane po weryfikacji. Składniki bilansu 1939-1945 będą się natomiast różniły istotnie. Na swoje „usprawiedliwienie” możemy tylko dodać, że naszym celem było przede wszystkim pokazanie różnic w dynamice demograficznej różnych okresów. W latach, w których pracowaliśmy nad tymi szacunkami i prezentowaną wersją opracowania, nie mieliśmy dostępu do wielu materiałów źródłowych. Sądzę jednak, że zarówno koncepcja, jak i zastosowana metoda rozliczeń szacunkowych była poprawna i należy ją powtórzyć wykorzystując nowe zweryfikowane dane.

³ Zob. S. Szulc, *Polska 1939 — Polska 1945*, „Problemy” 1945, nr 1.

⁴ J. Z. Holzer, A. Józefowicz, *Dynamika zaludnienia...*